

PALEO-AKTUEEL

Het Groninger Instituut voor Archeologie presenteert zijn onderzoek

31

VOORUIT ROEIEN DOOR ACHTERUIT TE KIJKEN

Essays over honderd jaar archeologie aan de
Rijksuniversiteit Groningen en de toekomst
van de archeologie

Met de jaarlijkse uitgave van *Paleo-aktueel* geven de medewerkers en studenten van het Groninger Instituut voor Archeologie inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut.

Aan dit nummer werkten mee: Stijn Arnoldussen, Peter Attema, Remco Bronkhorst, Nathalie Brusgaard, René Cappers, Youri van den Hurk, Lidewijde de Jong, Paula Kalkman, Angelique Kaspers, Martijn van Leusen, Maarten Loonen, Arnoud Maurer, Annet Nieuwhof, Johan Nicolay, Hans Peeters, Iris Rom, Annette Scheepstra en Frits Steenhuisen.

Redactie: Flip Kramer (coördinatie), Elisabeth van 't Lindenhout & Daan Raemaekers

Vormgeving en omslagontwerp: Siebe Boersma

Correctie Engelse samenvattingen: Suzanne Needs-Howarth

Foto omslag: het Archeologisch Monumentaal Reservaat (AMR) Ezinge met bebouwing, gezien vanuit het westen Foto W. Dijkstra. Zie artikel Veenman.

ISBN 9789493194328

ISSN 1572-6622

Website: www.paleo-aktueel.nl

Adres van de redactie

Rijksuniversiteit Groningen
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
Poststraat 6 9712 ER Groningen
Tel.: 050 363 6712
gia@rug.nl

Adres van de uitgever

Barkhuis Publishing
Kooiweg 38 9761 GL Eelde
Tel. 050 3080936 fax 050 3080934
info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

**rijksuniversiteit
 groningen**

**groninger instituut
 voor archeologie**

© GIA. Inlichtingen:

www.rug.nl/let/onderzoek/onderzoekinstututen/gia/publications

Paleo-aktueel 31

Rijksuniversiteit Groningen / Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
University of Groningen / Groningen Institute of Archaeology
& Barkhuis Publishing
Groningen, 2021

Inhoud

VOORWOORD Daan Raemaekers	VII
VAN <i>TOMB RAIDER</i> NAAR DE TOEKOMST: DE ONTWIKKELING VAN EEN ARCHEOLOGISCHE TENTOONSTELLING Anne Ponten	1
VAN POEP TOT PIT. BRUGGEN SLAAN TUSSEN WETENSCHAP EN SAMENLEVING Douwe van der Tuin & Anita Brongers-Warmelink	9
ARCHEOLOGIE VOOR SNACKERS, ONDIEPE GRAVERS EN DIEPGRAVERS: DE ARCHEOLOOG ALS VERHALENVERTELLER Harrie Wolters	17
BEELDVORMING OVER ARCHEOLOGIE, BEELDVORMING BIJ ARCHEOLOGEN Jana Esther Fries	27
JE KUNT ALLEEN VOORUIT ROEIEN DOOR ACHTERUIT TE KIJKEN. PLEIDOOI VOOR MEER POLITIEK IN DE ARCHEOLOGIE EN MEER ARCHEOLOGIE IN DE POLITIEK Sandra Beckerman	37
HET MUSEUM OP DE SNIJTAFEL: DE ARCHEOLOGIETENTOONSTELLING ONDERZOCHT Bastiaan Steffens	45
INCLUSIEVE ARCHEOLOGIE: MODEWOORD OF STREEKPRODUCT? Alexander Zagkotsis	55
IN DE KRANT. HOE VINDEN ARCHEOLOGISCHE VONDSTEN HUN WEG NAAR DE SAMENLEVING? Joke Geelhoed-Oosterhuis	63
BEHOUD IN SITU, OF WAT DOEN WE ALS ALLES OP IS? Froukje Veenman	73
EEN ODE AAN DE STUDIE NAAR HET VERLEDEN Fardau Mulder	83
BEELDVORMING OVER NEDERLANDSE KASTELEN VANUIT DE LUCHT Diana Spiekhout	91

ISOTOPEN IN DE ARCHEOLOGIE – VERLEDEN, HEDEN EN TOEKOMST Michael Dee & Hans van der Plicht	101
HONDERD JAAR ARCHEOZOÖLOGIE IN GRONINGEN Youri van den Hurk, Nathalie Ø. Brusgaard, Jolijn Erven, Francesca G. Slim, Dimitris Filioglou, Safoora Kamjan, Willemien de Kock, Rachel M. Winter & Canan Çakırlar	107
VAN TRADITIONELE ARCHEOLOGIE NAAR ECOLOGISCHE ARCHEOLOGIE: TERUGBLIK EN VOORUITBLIK IN EEN JUBILEUMJAAR René Cappers, Merit Hondelink & Mans Schepers	119
ONTWIKKELINGEN IN DE MEDITERRANE LANDSCHAPSARCHEOLOGIE AAN HET GIA. WAAR KOMEN WE VANDAAN EN WAAR GAAN WE NAARTOE? Peter Attema	125
<i>PRONKJEWAILS</i> IN VERRE OORDEN: GRONINGS ONDERZOEK NAAR DE DOOD IN HET OOSTELIJK MIDDELLANDSE ZEEGEBIED Sofia Voutsaki, Tamara M. Dijkstra, Olivia A. Jones, Lidewijde de Jong, Vana Kalenderian, Paula Kalkman, Eleni Milka, Eleni Panagiotopoulou, Iris Rom, Caroline van Toor, Paraskevi Tritsaroli, Theofania Tsempera & Chryssa Vergidou	135
HOE EEN INHEEMS PERSPECTIEF DE ARCHEOLOGISCHE INTERPRETATIE KAN VERBREDEN Sean P.A. Desjardins & Sarah M. Hazell	145
KOUDE VERRASSINGEN. ONTWIKKELINGEN EN TOEKOMSTIGE MOGELIJKHEDEN IN DE ARCHEOLOGIE IN HET POOLGEBIED Louwrens Hacquebord	153
VAN SCHEEPSHOUT TOT DIGITALE WRAKKEN. EEN REFLECTIE OP DE ONTWIKKELING EN TOEKOMST VAN DE MARITIEME ARCHEOLOGIE IN NEDERLAND Yftinus van Popta	165
OP DE SCHOUDERS VAN REUZEN. DE ARCHEOLOGIE VAN NOORDWEST-EUROPA Daan Raemaekers, Stijn Arnoldussen, Johan Nicolay & Hans Peeters	175

Voorwoord

In 2020 vierde het Groninger Instituut voor Archeologie zijn eeuwfeest. De keuze voor dat jaar was tot op zekere hoogte arbitrair. In 1920 werd het Biologisch-Archeologisch Instituut gesticht en dat moment is te beschouwen als formeel beginpunt van de archeologie aan de Groninger universiteit. We hadden echter ook de aanstelling van Van Giffen (1917) of de betrekking van het gebouw aan de Poststraat (1922) als beginpunt kunnen nemen. Bovendien kent de archeologie aan de RUG een langere geschiedenis. C.W. Vollgraff was vanaf 1908 hoogleraar Griekse taal- en letterkunde en voerde opgravingen uit in Griekenland, en later ook op het Domplein in Utrecht. Hoe dan ook viel de keuze dus op 2020.

Achteraf bleek 2020 een bijzonder jaar voor een eeuwfeest. Door de coronapandemie waren vanaf half maart alleen digitale activiteiten mogelijk. Gelukkig konden desondanks best veel van onze plannen doorgaan. In januari hebben we met alle medewerkers ontbeten en was er een cursus voor amateur-archeologen, georganiseerd samen met de AWN-Noord en onze studievereniging Bachur. Daarnaast opende de tentoonstelling *Dig it all* in het Universiteitsmuseum - zelfs digitaler dan voorzien. De tentoonstelling was het resultaat van de samenwerking van onze masterstudenten, de geodienst en CIT-afdeling van de RUG en de gemeente Groningen. Bovendien zijn sinds de zomer van 2020 alle uitgaven van *Paleo-aktueel* en *Palaeohistoria* gratis te downloaden!

Bij een eeuwfeest ligt het voor de hand om terug te kijken. Om die reden is gewerkt aan een fotogeschiedenis van het GIA. Deze zal in 2021 als publicatie verschijnen. Maar daarnaast is het een mooi moment om juist de blik vooruit te richten. Dat was de opdracht die de schrijvers in deze bijzondere uitgave van *Paleo-aktueel* meekregen. In ons jubeljaar nodigden we studenten en staf van de opleiding archeologie van de RUG en maatschappelijke partners in binnen- en buitenland uit om te reflecteren op ons vakgebied en zo richting te geven aan de toekomst van de archeologie. Wat is archeologie in 2020? Welke ontwikkelingen in de wetenschap, de politiek of maatschappij zijn er? En wat moeten of kunnen we hiermee? Wat betekenen deze ontwikkelingen voor onze opleiding en ons onderzoek?

Deze bloemlezing vormt een mooie afsluiting van ons eeuwfeest, een brede kennismaking met het huidige GIA en geeft richting aan onze toekomst. Wij willen het belang van archeologie voor de huidige maatschappij benadrukken, met inzichten over bijvoorbeeld culturele identiteit, migratie en leven met zeespiegelstijging. Wij delen kennis en staan open voor het gesprek met onze maatschappelijke partners. We staan in de maatschappij. Dat betekent bijvoorbeeld dat onze laboratoria ook door externe partijen gebruikt kunnen worden. En we werken samen. Omdat wij vinden dat samenwerking alle partijen versterkt en omdat we zo het belang van archeologie kunnen versterken. Deze bundel geeft van al deze zaken goede voorbeelden.

Daan Raemaekers,
directeur van het Groninger Instituut voor Archeologie

Ontwikkelingen in de mediterrane landschapsarcheologie aan het GIA. Waar komen we vandaan en waar gaan we naartoe?

Peter Attema¹

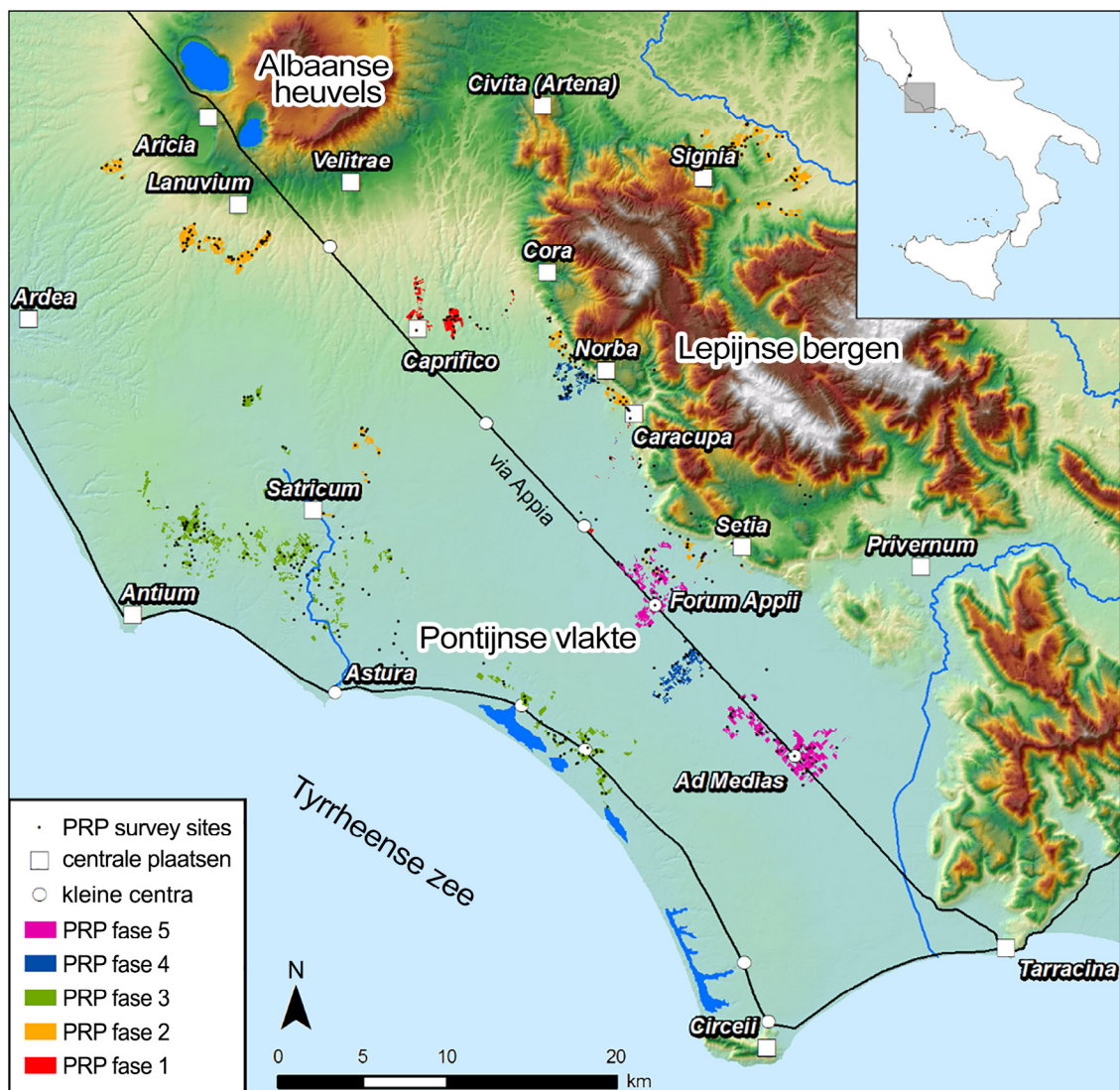
In dit artikel bespreek ik kort de ontwikkelingen in de Italiaanse mediterrane landschapsarcheologie, zoals deze gestalte hebben gekregen aan het Groninger Instituut voor Archeologie vanaf de jaren 80 van de vorige eeuw. Het gaat om onderzoek van het Pontijnse Regio Project (PRP) in Zuid-Latium in Midden-Italië en het Raganello Archaeological Project (RAP) in Noord-Calabrië in Zuid-Italië. Dit doe ik tegen de theoretische en methodologische achtergrond van de opkomst van de systematische *artefact survey*. Onder mediteraan landschapsarcheologen vinden over laatstgenoemde methode vruchtbare discussies plaats omtrent de interpretatie van het archeologisch oppervlaktearchief, multidisciplinariteit in het landschapsarcheologisch onderzoek en toepassing van nieuwe methoden en technieken. Aan het slot van dit artikel wijd ik enkele woorden aan het belang van data-integratie, zoals die nu plaatsvindt in het Rome Hinterland Project (RHP), een project dat wordt uitgevoerd door de universiteiten van Groningen (pervoerder), Durham (in samenwerking met de British School at Rome), St. Andrews, Rome (La Sapienza), Leiden en Melbourne.

Survey in de jaren 80 van de vorige eeuw: het Pontijne Regio Project (PRP) tot op heden

Archeologische veldverkenning, het systematisch verzamelen van artefacten in geploegde akkers, was in de beginjaren van het Groningse opgravingsproject te Satricum iets wat je erbij deed en geen doel op zich. Mijn voorgangster, professor Marianne Kleibrink, nam ons studenten eens mee op een zondag vanuit de opgraving van Satricum

in de Pontijnse vlakte naar de voetheuvels van de Monti Lepini om daar de cisterciënzerabdij van Valvisciolo te bezoeken. Terloops liet zij zien hoe je in de olijfgaarden rondom de abdij zomaar scherven kon vinden van de nederzetting behorende bij het aan het begin van de 20ste eeuw opgegraven ijzertijdgrafveld van Caracupa. Op dat moment werd het surveyvuur in ons ontstoken. Kort daarop besteedden we met een paar studenten, waaronder Elisabeth van't Lindenhout, een vrije zaterdagmiddag en zondag aan het systematisch verzamelen van scherven uit de olijfgaarden rond de abdij en zagen daarbij hoe op de helling boven de abdij aan de rand van een kalksteengroeve 'verse' scherven aan het oppervlak waren gekomen ten gevolge van dynamietontploffingen voor de grindproductie. De scherven die we vonden lieten zich eenvoudig classificeren binnen de Latiale aardwerkperiodisering, en daarmee vergelijken met het materiaal dat we in diezelfde tijd opgroeven te Satricum. Het feit dat je met het belopen van het landschap gedetailleerde nieuwe archeologische informatie kon vergaren, was niet minder dan *mind-blowing* voor ons jonge studenten. Van het een kwam het ander: ik schreef mijn scriptie over het oppervlakteonderzoek te Caracupa/Valvisciolo en kon daarna, gesteund door een ZWO (nu NWO)-subsidie van enkele honderden guldens, zelfstandig met een bejaarde Renault 4 (later twee bejaarde Renaults) met studenten surveys uitvoeren. Met behulp van de eerste resultaten kon ik bovendien NWO overtuigen mij een subsidie te verlenen om een proefschrift te wijden aan de landschapsarcheologie van de Pontijnse regio onder de vlag van het

Fig. 1. Het onderzoeksgebied van het Pontine Region Project. Aangegeven zijn vijf opeenvolgende onderzoeksfases vanaf de late jaren 80 van de vorige eeuw (figuur T.C.A. de Haas).

Pontijnse Regio Project (PRP). Dit project had het ambitieuze doel de nederzettingsgeschiedenis van de Pontijnse regio in kaart te brengen (fig. 1).

Een tweede eyeopener voor ons als jonge studenten in de mediterrane archeologie was multidisciplinair onderzoek, waarbij archeoloog en bodemkundige samen optrokken, zoals dat in onderzoek op Nederlandse bodem allang gebruikelijk was. Ik had het geluk dat Irina Diakonoff,

stafid bij de mediterrane archeologen, mij aan fysisch geograaf Jan Delvigne koppelde, die destijds onderwijs in landschapsvormende processen verzorgde aan onze studenten. Zijn kennis, onuitputtelijke energie en humor in het veld droegen in grote mate bij aan de voor de surveyarcheologie onontbeerlijke kennis van de wisselwerking tussen het veranderende landschap en de gevolgen daarvan voor bewoning en levensonderhoud.

Henny Groenendijk leerde me in Oost-Groningen hoe je artefactconcentraties in het veld kon karteren in de traditie van de Duitse *Landesaufnahme*, die gelijkenis vertoont met de Italiaanse topografische traditie waar het om sitegerichtheid gaat, d.w.z. het karteren van vondstconcentraties in het landschap om deze vervolgens te lezen in de context van de (palaeo)topografie van het landschap. Inmiddels was de internationale mediterrane landschapsarcheologie sterk beïnvloed geraakt door de off-site (ook wel non-site genoemde) archeologie, waarbij het gehele landschap diende te worden gekarteerd op artefacten om zo hogere dichtheden in het vondstmateriaal (sites) te kunnen afzetten tegen lage dichtheden (off-site/*background noise*). Deze lage dichtheden werden gezien als een indicator voor verschillende minder intensieve vormen van landgebruik uit het verleden, en worden in akkerbouwcontexten met name gerelateerd aan bemestingspraktijken. Deze *new wave* in de surveyarcheologie zou uitgroeien tot een specialisatie in de mediterrane archeologie die een geheel nieuw licht op het rurale verleden van de mediterrane wereld heeft geworpen en die zich nog steeds verder ontwikkelt, vooral in methodologische zin.

Mijn eigen proefschrift (Attema, 1993) en mijn latere onderzoek is sterk beïnvloed door deze *new wave* in de surveyarcheologie en door de combinatie van survey- en landschapsonderzoek. Inmiddels ligt er een serie proefschriften van onderzoekers die onder de paraplu van het PRP verschillende aspecten en tijdsperiodes hebben onderzocht in de Pontijnse regio, op basis waarvan we de *longue durée* van landschap en nederzettingdynamiek in het Pontijnse landschap in kaart brengen vanaf de vroege bronstijd tot aan de hoge middeleeuwen - een periode van 3500 jaar. Dat ik de term *longue durée* aanhaal, is vanwege de verwantschap die mediterrane landschapsarcheologen voelen met het tempo-rele raamwerk van de Franse historicus Fernand Braudel om hun gegevens in historische zin te interpreteren. Zij gebruiken hun data om

sociaal-economische en demografische conjuncturen te reconstrueren en doen soms zelfs pogingen politieke gebeurtenissen daarbinnen een plaats te geven. Conjuncturen en gebeurtenissen krijgen reliëf tegen de achtergrond van het langzaam veranderende landschap en de persistente mentaliteiten van de 'gewone' plattelandsmens. Het Pontijnse Regio Project is tot op heden actief, net als een ander, vergelijkbaar project aan het GIA dat vanuit deze methodologische en theoretische perspectieven werkt, maar dan in Zuid-Italië: het Raganello Archaeological Project.

Survey in de jaren 90 van de vorige eeuw: het Raganello Archaeological Project (RAP) tot heden

Begin jaren '90 heropende het GIA onder leiding van professor Marianne Kleibrink de opgravingen op de Timpone della Motta nabij Francavilla Marittima in Noord-Calabrië, waar zij als student in de jaren '60 en '70 al had gegraven naar bewoningssporen gerelateerd aan het Griekse heiligdom dat op deze heuvel ligt. Net als rond Satricum zou ook hier het onderzoek in de directe omgeving, aanvankelijk bedoeld om niet-opgegraven delen van de site zelf te karteren, leiden tot een zelfstandig landschapsarcheologisch project. Opnieuw konden we dankzij een subsidie van ZWO de veldverkenningen uitbreiden, intensiveren en verzelfstandigen maar niet niet louter en alleen als context voor de Timpone della Motta-opgraving. We zagen het ook als zelfstandige onderneming met het doel eveneens in Noord-Calabrië de *longue durée* van het landschap te bestuderen en - belangrijk - te vergelijken met onze resultaten in de Pontijnse regio en die van de collega's van de Vrije Universiteit van Amsterdam, die in Apulië het zogenaamde Brindisino-project uitvoerden. Dit gezamenlijke onderzoeksproject, gericht op integratie van het landschapsarcheologisch onderzoek uitgevoerd door Nederlandse archeologen in Italië, noemden we het Regional Pathways to Complexity Project, ofwel het RPC-project.

Fig. 2. Een veldverkenning in het hoogland van de Monte Pollino (zomer 2020, foto B. Ullrich).

Eén van de onderzoekers die was aangesteld in het RPC-project las de afkorting ook wel als Radeloze Pogingen tot Communicatie. Het project was namelijk niet alleen multidisciplinair (nederzettingspatronen, landevaluatie, pastoralisme en aardwerkstudies) maar werd ook vergelijkend uitgevoerd in de drie gebieden, geen gemakkelijke opgave voor de betrokken promotieonderzoekers. De dynamiek in het project leidde echter tot bijzondere vernieuwingen, niet in de laatste plaats aangaande de gebezigde surveymethodologie, waar ik hier verder op wil ingaan. Binnen het RPC-project was het Martijn van Leusen die een nieuwe gestandaardiseerde veldmethodologie ontwikkelde, die erop gericht was om gegevens uit surveys vergelijkbaar te maken en tegelijkertijd

vertekeningsfactoren te registreren. In deze zogenaamde *block survey* werden te surveyen gebieden in vierkanten ingedeeld van standaardafmetingen (bij voorkeur 50 x 50m), waarvan ook weer standaard 20% in transecten werd belopen door surveyors (fig. 2). Uit deze blokken verzamelden lopers in principe al het archeologische oppervlaktemateriaal op een standaardafstand van elkaar, om zo goed leesbare kaarten te kunnen maken van de vondstdichtheid en, na determinatie van de vondsten, van de verschillende fasen. Verdichtingen in het oppervlaktemateriaal, vaak al opgemerkt tijdens de survey maar soms ook pas zichtbaar na visualisatie in het Geografisch Informatie Systeem, werden aangemerkt als potentiële sites. Door deze wijze van survey

systematisch toe te passen in de drie RPC-regio's werd voor het eerst vergelijkbare data verkregen (Attema, Burgers & van Leusen, 2010).

Het RPC-project is qua multidisciplinariteit, comparatieve aanpak en methodologische rigueur een benchmark geworden in de ontwikkeling van de comparatieve landschapsarcheologie. Daarnaast zette het RPC-project ook aan tot de toepassing van geoarcheologische benaderingen en toendertijd nog weinig gebruikte geofysische prospectietechnieken in de surveyarcheologie, en genereerde het meer aandacht voor palynologisch onderzoek ten behoeve van regionale vegetatiereconstructies, archeometrisch onderzoek aan surveyaardewerk voor datering en herkomststudie, en de archeologie van marginale gebieden (moerassen en hoogland) en pastoralisme. Martijn van Leusen gaf hieraan een belangrijk methodisch vervolg door middel van de eveneens door NWO gefinancierde Hidden Landscapes- en Rural Life in Protohistoric Italy-projecten, waarin deze aspecten verder werden uitgewerkt in zowel de Pontijnse regio als in Noord-Calabrië. De surveys die vanaf 2006 in het kader van beide projecten in Calabrië werden uitgevoerd, zouden onder de vlag van het Raganello Archaeological Project (RAP) gaan vallen, dat zich ten doel stelt het stroomgebied van de Raganello rivier steekproefsgewijs archeologisch te karteren van hooglaag tot laagland. In dit project is eveneens een aantal promovendi werkzaam geweest. Hun werk heeft tot belangrijke resultaten geleid en bouwstenen aangedragen voor onze kennis van de *longue durée* van dit landschap. Daarbij tekenen we aan dat het onderzoek nog steeds voortduurt, nu ook als leerproject van de opleiding Archeologie. Werk aan de gedetailleerde eindpublicatie van het RAP is weliswaar enigszins vertraagd doordat de materiaalstudie in het Archeologisch Museum van Sibari niet afgesloten kon worden, maar zal naar verwachting in 2021 kunnen worden afgerond.

Survey van 2000 tot heden: de introductie van geoarcheologie en geofysische prospectiemethoden en convergentie met invasieve methoden (opgravingen, boringen)

Na afsluiting van het RPC-project werd in nieuwe projecten als het bovengenoemde Hidden Landscapes Project en het Rural Life in protohistoric Italy Project de focus verlegd naar de geoarcheologische processen die de zichtbaarheid van archeologische resten aan het oppervlak beïnvloeden, en naar niet of slechts minimaal invasieve methoden waarmee onze kennis uit de veldverkenningen aangevuld kon worden. Bij dat eerste aspect werd vooral ingezet op de geomorfologische en bodemkundige bestudering van typische hellingprofielen, om inzicht te krijgen in de relatie tussen hellingprocessen als erosie en sedimentatie, en de aan- of afwezigheid van archeologische resten aan de oppervlakte. Hieraan gerelateerd was ook de grote interesse in de relatie tussen archeologische oppervlaktevondsten en de eventueel nog in situ bewaarde archeologie onder de ploegzool, zoals resten van hutten, huizen en graven, die deze vondsten genereerden. Bij het vaststellen van deze relatie bleek de inzet van geofysische prospectiemethoden, die in deze periode op steeds grotere schaal werden toegepast door archeologen, van groot nut te zijn. Met behulp van vooral geomagnetische technieken (maar ook grondradar en elektrische weerstandsmeting werd uitgetoetst) kon nu in de grond worden gekeken zonder het bodemarchief te verstoren, waarna desgewenst invasieve methoden als boren en opgraven gebruikt konden worden om de geofysisch aangetroffen sporen nader te onderzoeken. In het GIA-onderzoek in Italië zijn deze technieken op grote schaal toegepast, opnieuw dankzij subsidies van NWO.

Zowel in het PRP als in het RAP zijn belangrijke ontdekkingen gedaan dankzij de introductie van deze nieuwe technieken. Zo werd nabij Timpone della Motta op de hellingen van de

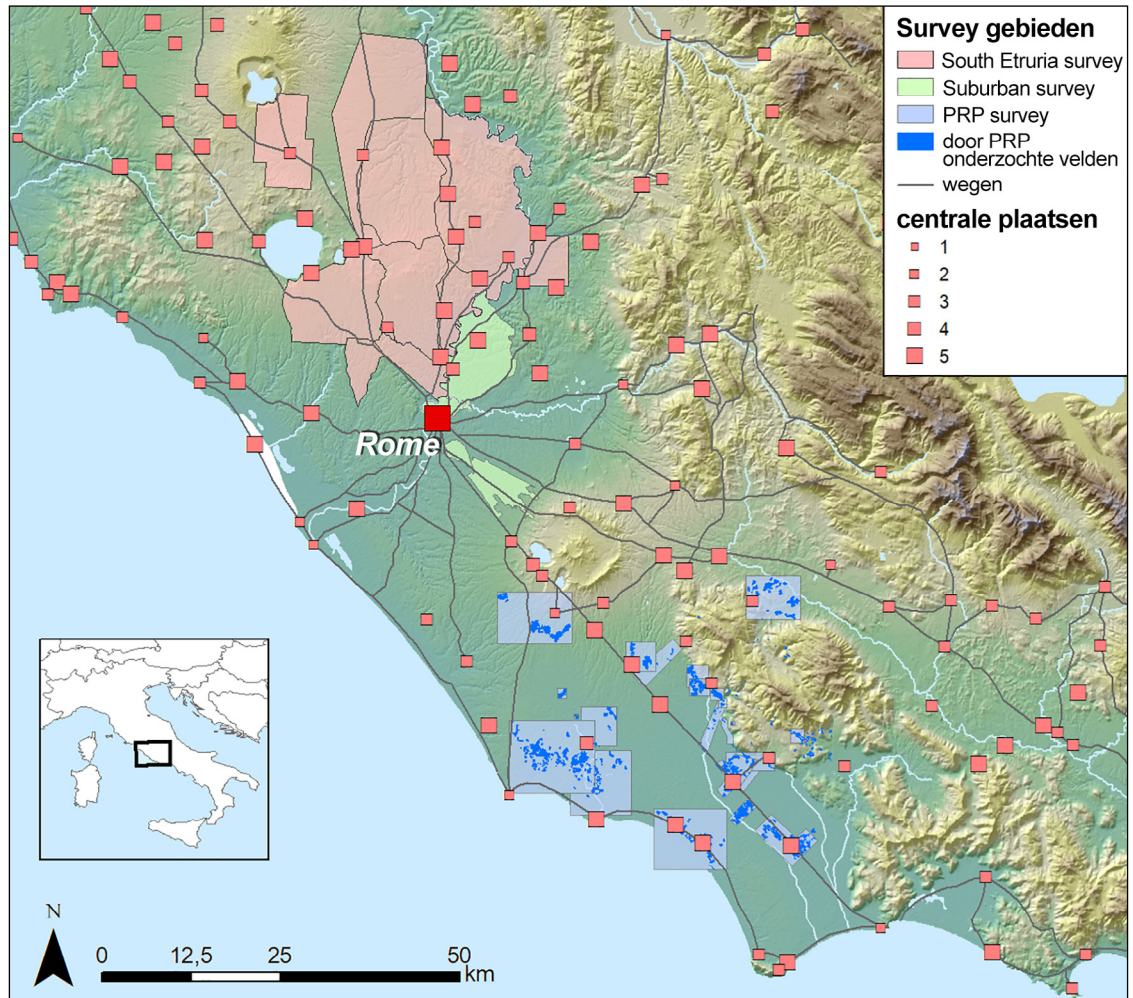
voetheuvels een intensief gebruikt landschap uit de late bronstijd gekarteerd, terwijl in de Pontijnse regio delen van Romeinse nederzettingen en hydrografische infrastructuur aan het licht werden gebracht. Te Crustumarium werd een protohistorische nederzetting van ca. 60 ha in zijn geheel gekarteerd, met inbegrip van een deel van de omliggende grafvelden. In alle gevallen werd de oppervlakte echter ook onderzocht met behulp van de inmiddels klassieke bloksurvey. De oppervlaktegegevens uit al deze surveys hebben geleid tot een imposante hoeveelheid in principe vergelijkbare gegevens die ons iets kunnen vertellen over trends in nederzettingontwikkeling en landgebruik in diverse delen van Midden- en Zuid-Italië, en die met gegevens van andere onderzoekers kunnen worden verbonden en tot vergaande data-integratie kunnen leiden. Dit onderwerp brengt ons in 2020.

Data integratie anno nu

Projecten als het PRP en RAP maken deel uit van een zeer actief internationaal onderzoeksveld waarbinnen onderzoekers van vele universiteiten over de gehele wereld systematische, gedetailleerde en diachrone veldkarteringen uitvoeren. Gezien het feit dat de basismethodiek van deze projecten dezelfde is – het systematisch belopen van het landschap met het doel artefacten te verzamelen, te diagnosticeren en te interpreteren in termen van site en off-site artefact verspreidingen in hun landschappelijke context- lonkte al langere tijd, zoals we hierboven al hebben aangestipt, de wens om de brongegevens van deze projecten met elkaar te verbinden. Eerdere pogingen daartoe liepen echter steeds uit op het samenbrengen en vergelijken van geïnterpreteerde sitedata van verschillende landschappen - op zich al een uitdaging – in plaats van de brongegevens zelf. Geïntrigeerd door de grote mogelijkheden trok ik in 2012 de stoute schoenen aan en overlegde met de toenmalige directeur van de British School in Rome, Christopher Smith, of hij er iets in zag om de brongegevens van het beroemde Tiber Valley

Project te integreren met die van het Pontijnse Regio Project, om vervolgens onderzoeksvragen te kunnen stellen aangaande de sociaal-economische ontwikkeling van het ommeland van Rome. Smith reageerde enthousiast, en de basis voor een eerste voorstel dat voorzag in een nauwe samenwerking tussen landschapsarcheologen en oudhistorici werd gelegd, samen met Rob Witcher (Durham University), databeheerder van het TVP. Eenmaal ingediend in respons op een Europese onderzoekscall (HERA) werd dit voorstel door de reviewers echter met reserve ontvangen, omdat het vergelijkbaar maken van brongegevens toentertijd als een methodologisch onoverkomelijke barrière werd gezien. Maar het idee en de samenwerking waren geboren, en resulteerden in een internationaal consortium van onderzoekers verbonden aan het TVP, het PRP, en wat later ook het Suburbium-project geleid door Paolo Carafa van de Sapienza-universiteit te Rome. Met steun van een opstartsubsidie van de Faculteit der Letteren van onze universiteit en van economisch historicus Wim Jongman slaagden we erin om opnieuw een NWO-subsidie te verkrijgen, met als doel de haalbaarheid te demonstreren van de integratie van de gegevens van deze drie grote landschapsarcheologische projecten ten behoeve van de bestudering van de wording van het suburbium van Rome. Dit Rome Hinterland Project (RHP) loopt nu vier jaar en de eerste fase zal medio 2021 worden afgerond. In de huidige fase stelde het consortium zich twee doelen: enerzijds het creëren van een overkoepelende geodatabase, de Rome Hinterland Database, waarin geclassificeerde site- en aardewerkgegevens van de deelnemende projecten in eenduidig en analyseerbaar format opgeslagen worden waarbij de oorspronkelijke meer gedetailleerde databases hun integriteit behouden, en anderzijds het opstellen van een protocol voor het toevoegen van additionele datasets van onderzoeksgroepen uit het Mediterrane gebied die een vergelijkbare methodologie hebben gebruikt (Attema *et al.*, in voorbereiding). In dit verband is het in 2000 opgerichte Internationale

Fig. 3. Onderzoeksgebied van het Roman Hinterland Project (figuur T.C.A. de Haas).

Mediterrane Survey Workshop werkverband (IMSW) van groot belang (Attema *et al.*, 2020). De circa 300 leden van dit verband organiseren twee workshops per jaar waarin landschapsarcheologisch onderzoek wordt gepresenteerd en bediscussieerd. Onder de deelnemers zijn veel beheerders van vergelijkbare datasets, uit andere delen van Italië en de rest van het mediterrane gebied, die het consortium wil interesseren om hun data te integreren in de RHPdb. De eerste stap die hiertoe wordt gezet betreft onze eigen RAP-dataset: GIA promotieonderzoekster Martina

Parini, aangesteld in 2019, gaat de brongegevens van het RAP geschikt maken voor integratie met de RHPdb door de site- en aardwerkgegevens volgens een speciaal door het RHP team ontwikkeld protocol te classificeren. In mei 2021 zal het RHP-team ook met externe partners gaan overleggen over participatie.

Waarom integratie?

Waarom nu al die moeite om gegevens vergelijkbaar te maken? In de eerste plaats natuurlijk om inhoudelijke redenen. De rijkdom aan gegevens

die in inmiddels bijna 70 jaar is verzameld in landschapsarcheologische projecten in het mediterrane gebied is ongekend. Het TVP, PRP en RSP vertegenwoordigen samen meer dan een eeuw veldonderzoek en materiaalstudies door teams van archeologen. Samenvoegen van deze data betekent dat er voor het eerst, en onafhankelijk van de historische bronnen, supraregionale vragen kunnen worden gesteld op vooral demografisch en sociaal-economisch vlak. Laten we de vragen eerst beperken tot het directe achterland van Rome, d.w.z. het onderzoeksgebied van TVP, RSP en PRP (fig. 3). Hoe ontwikkelde het rurale landschap zich in relatie met het ontstaan van de vroegste steden? Hoe kon het groeiende Rome voorzien in zijn voedselbehoefte voordat het op grote schaal graan, olijfolie en wijn uit overzeese rijkdelen kon gaan betrekken, en welk effect had dit op het zich ontwikkelende platteland rond de stad? Waar en wanneer ontstond er sociaal-economische differentiatie in de landschappen rond Rome, zich uitend in grotere landbouwbedrijven, de aanwezigheid van een elite en inzet van slaven? Konden kleine boeren overal het hoofd boven water houden? Kunnen we onderscheid maken in de demografische ontwikkeling en levensstandaard in verschillende regio's? Wat was het effect van verbeteringen in de infrastructuur van het groeiende Romeinse Rijk op de economische integratie van landschappen en hoe, wanneer en waar ging die integratie verloren in de loop van de keizertijd en in de vroege middeleeuwen? Wij verwachten dat we met behulp van de RHPdb en in combinatie met voorhanden zijnde gegevens over infrastructuur en urbane ontwikkelingen een begin kunnen maken met de beantwoording van deze vragen. Om gevonden patronen te interpreteren, zullen gegevens aangereikt door de paleobotanie, archeozoologie en fysische geografie, die ons informatie bieden over natuurlijke gesteldheid, landbouw strategieën en pastorale strategieën, een grote rol spelen, evenals de relevante historische bronnen die ons een inkijk bieden in de sociale werkelijkheid van het Romeinse platteland.

In de tweede plaats doen we al deze moeite omdat het nu technisch kan en interdisciplinaire samenwerking hoog op de agenda staat. Waar het maken van een complexe geodatabase waarin data kan worden inge lezen uit verschillende brondatabases in voorgaande decennia nauwelijks binnen bereik lag van archeologen waarvoor het al een uitdaging was om de eigen data digitaal op orde te krijgen, is dat nu wèl mogelijk. Het Centrum voor Informatietechnologie (CIT) in Groningen stelt zich actief op om digitale onderzoeksprojecten met expertise te ondersteunen. En waar samenwerking buiten de eigen discipline in voorgaande decennia een minder hoge prioriteit had in de academische wereld, is het nu een voorwaarde om vooruit te komen en succesvol aanvragen voor onderzoek te kunnen doen. Deze twee ontwikkelingen, techniek en samenwerking, convergeren dus. Archeologen moeten samenwerken met data-experts die de technische kennis hebben om een complexe databasestructuur af te stemmen op de inhoudelijke wensen van de archeologen. Landschapsarcheologen moeten, om hun inhoudelijke vragen te kunnen beantwoorden, samenwerken met sociaal-economisch historici, sociale wetenschappers (geografen, demografen) en een keur aan andere wetenschappers die ieder met hun eigen instrumentarium kunnen helpen de complexe vragen te beantwoorden die in het RHP worden gesteld.

Het doel dat nu binnen bereik komt betreft analyse van het platteland in het directe suburbium van Rome vanaf de ijzertijd tot aan de middeleeuwen. Alhoewel er nog steeds het nodige werk moet worden verricht om de RHPdb te vullen, weten we inmiddels dat het in technische zin werkt. Dat betekent dat de tweede fase van start kan gaan, waarin we additionele datasets uit andere delen van het Romeinse rijk gaan invoegen, en waar we weer nieuwe en grotere vragen in het verschiet zien op het gebied van sociaal-economische relaties, demografie en levensstandaard samenhangend met integratie in het Romeinse rijk.

Conclusie

In dit artikel heb ik kort de lotgevallen van de Italiaanse landschapsarcheologie aan het GIA beschreven en laten zien hoe de uitgevoerde projecten passen in het bredere onderzoeksveld van de mediterrane landschapsarcheologie. Het laat zien hoe het GIA een sturende werking heeft als het gaat om vernieuwingen in veldmethodologie, multidisciplinariteit, vergelijkend onderzoek en tenslotte data-integratie als perspectief van de nabije toekomst. Ik heb ook getracht de drijfveren van dit onderzoek kort te duiden vanuit het theoretische perspectief van de *longue durée* en de wil van onderzoekers om via methodologische innovatie beter inzicht te krijgen in de voortduurende interactie tussen mens en landschap en de sociaal-economische en demografische dynamieken te ontrafelen die onder andere het Romeinse Rijk mede vormgaven.

Developments in Mediterranean landscape archaeology at the GIA: Where have we come from and where are we heading?

In this paper, I discuss in brief the development of Mediterranean landscape archaeology in Italy as this has taken shape at the Groningen Institute of Archaeology (GIA) from the 1980s onwards in the Pontine Region Project, in southern Lazio, in central Italy, and in the Raganello Archaeological Project, in northern Calabria, in southern Italy. I do this against the theoretical and methodological background of the rise of systematic artefact survey and the fruitful discussions that practitioners have

about the interpretation of the archaeological surface record, multidisciplinarity in landscape archaeology research, and the application of new methods and techniques. I end with a few words on the importance of data integration, as is now happening within the framework of the Rome Hinterland Project, an undertaking that is being carried out by the universities of Groningen (coordinator), Durham (in cooperation with the British School at Rome), St. Andrews, Rome (La Sapienza), Leiden and Melbourne.

Noten

1. Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER, Groningen, p.a.j.attema@rug.nl.

Literatuur

- Attema, P.A.J., 1993. *An Archaeological Survey in the Pontine region, vols I & 2*. Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen.
- Attema, P.A.J., G.L.M. Burgers & P.M. van Leusen, 2010. *Regional Pathways to Complexity, Settlement and Land-Use Dynamics in Early Italy from the Bronze Age to the Republican Period*. Amsterdam, Amsterdam University Press.
- Attema, P.A.J., J.J. Bintliff, P.M. van Leusen *et al.*, 2020. A Guide to Best Practice in Mediterranean Surface Survey Projects. *Journal of Greek Archaeology*, 5, 1–62.
- Attema, P.A.J., P. Carafa, W.M. Jongman, C. Smith, R. Bronkhorst, M. C. Capanna, T.C.A. de Haas, P.M. van Leusen, G.W. Tol, R. Witcher & N. Wouda, in voorbereiding. *Integrating Archaeological Field Surveys - Rome and Beyond*. The Roman Hinterland Project.

